

УДК 9.32.4 УКР

DOI: 10.30840/2413-7065.2(75).2020.205229

**ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТЕРОР
І ГРОМАДЯНСЬКО-СОЦІАЛЬНИЙ РОЗБРАТ:
ТАЄМНА ВІЙНА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ
ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
(КВІТЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1918 Р.)**

Павло ГАЙ-НИЖНИК

orcid.org/0000-0002-8912-8398

доктор історичних наук,

заступник директора НДІУ

Анотація. У статті висвітлюється позалаштункова політика гібридно-комбінованої війни Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки проти Української Держави протягом гетьманування Павла Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.). Досліджується антиукраїнська діяльність Ради народних комісарів РСФРР, правлячої Російської комуністичної партії (більшовиків) та союзних їй російських партій лівих і правих соціалістів-революціонерів та анархістів.

Зокрема, йдеться про зусилля радянської Росії щодо підриву соціально-політичного становища в Україні, організацію та збройну і фінансову допомогу антиурядовим повстанським загонам і ватагам, участь і спрямування повстанського руху в організації масштабних страйків і саботажів через свою агентуру, а також в облаштуванні схронів зі зброєю та підпільної мережі революційних комітетів тощо. Викрито таємні аспекти підривної антиукраїнської діяльності більшовицької дипломатії в Україні, зокрема радянського консульства в Одесі, і її участь у сприянні антигетьманському рухові та про обізнаність у цьому німецьких дипломатичних чинників в Українській Державі.

Окрему увагу приділено радянсько-більшовицькій політиці щодо створення в Україні таємних бойових загонів підпільної соціалістичної терористичної армії, а також фактам не лише сприяння та спонсорування радянським урядом Росії масового повстансько-терористичного руху, а й безпосередній організації та кермуванню Радою народних комісарів РСФРР та проводу партій російських більшовиків і лівих есерів актів індивідуального терору проти державних діячів України, зокрема спробі влаштування кількох замахів на життя гетьмана Павла Скоропадського. Вказано на обізнаність українських служб безпеки (Освідомчого відділу МВС, департаменту Державної Варти МВС, Осібного відділу Власного Штабу гетьмана) про структуру, систему мережевої діяльності, підривну роботу й організацію замахів на гетьмана Української Держави з боку радянської Всеросійської надзвичайної комісії (ВЧК).

Висвітлено підготовку збройного вторгнення радянсько-більшовицьких військ в Україну й зафіксовано факт початку військової агресії російської Червоної Армії проти незалежної Української Держави восени 1918 р.

Ключові слова: більшовицький терор; РСФРР; П. Скоропадський; Українська Держава; гібридна війна.

© Гай-Нижник П.

**POLITICAL TERROR AND DISCORD IN THE SOCIETY:
THE SECRET WAR OF THE RUSSIAN FEDERATION
AGAINST THE UKRAINIAN STATE
(APRIL–DECEMBER 1918)**

Pavlo HAI-NYZHNYK

Doctor of Historical Sciences, Deputy Director of RIUS

Annotation. *The article highlights the extra-political policies of the hybrid-combined warfare of the Russian Socialist Federative Soviet Republic against the Ukrainian State during the government of Hetman Pavlo Skoropadsky (April–December 1918). The anti-Ukrainian activities conducted by the Council of People's Commissars of the RSFSR, the ruling Russian Communist Party (Bolsheviks), and its allied Russian parties of left and right socialist-revolutionaries and anarchists are studied.*

In particular, these activities include the efforts of Soviet Russia to undermine the sociopolitical situation in Ukraine, the organization and provision of armed and financial assistance to anti-governmental insurgent units and battalions, the participation and direction of insurgent movements, the organization of large-scale strikes and sabotage through its agencies, as well as the organization of rallies and the underground network of revolutionary committees, etc. The secret aspects of the subversive anti-Ukrainian activity of Bolshevik diplomats in Ukraine, namely the Soviet consulate in Odessa, and their involvement in promoting anti-hetman movement and the respective awareness of German diplomatic factors in the Ukrainian State are exposed.

Particular attention is paid to the Soviet-Bolshevik policy of creating in Ukraine secret military units of the underground socialist terrorist army, as well as to the facts of not only promoting and sponsoring the mass insurgent-terrorist movement by the Soviet Russian government but also those of individual terroristic acts against Ukrainian statesmen, directly organized and managed by the Council of People's Commissars of RSFSR and leaders of Russian Bolsheviks and Left Socialist Revolutionaries. Those included several assassination attempts on Hetman Pavlo Skoropadsky. The article points out the awareness of the Ukrainian security services (MIA Intelligence Department, MIA State Guard Department, Hetman's Personal Staff) of the structure, system of network activity, subversion and assassination attempts on the Hetman of the Ukrainian State by the Soviet All-Russian Extraordinary Commission (VCHK).

The article covers the preparation of the armed invasion of Ukraine by the Soviet-Bolshevik troops and records the beginning of military aggression of the Russian Red Army against the independent Ukrainian State in the autumn of 1918.

Key words: *Bolshevik terror; RSFSR; Skoropadsky; Ukrainian State; hybrid warfare.*

Після перевороту 29 квітня 1918 р. на чолі з ген. П. Скоропадським і проголошення його гетьманом всієї України соціалістичні партії та групи, що становили основу Центральної Ради, після ліквідації УНР перейшли в опозицію до нової влади. Російські монархісти та «єдинонеделімці» розпочали розробляти схеми і комбінації щодо повернення України в лоно майбутньої відновленої

«білої» Росії, а російські більшовики, ліві есери та анархісти й взагалі не бачили української державності у будь-якій її формі, тим паче – поза новою світовою «червоною» неоімперією.

Уже протягом першого ж місяця гетьманату українські соціалістичні сили на низці з'їздів, зборів і конференцій заявили про своє прагнення повалення нововстановленого режиму. Засудили

гетьманський режим, постановивши розпочати з ним рішучу боротьбу, на своїх пленумах та партійних нарадах і Всеукраїнський комітет російських меншовиків та партія єврейських соціал-демократів «Бунд».

Більшовики (РКП(б) ж із перших днів започаткування гетьманського режиму планували запалити під ним землю вогнем повстань, терору і класової боротьби. При цьому вони заздалегідь готувалися до нових обставин в Україні. В. Ленін у своєму листі до надзвичайного комісара України Г. Орджонікідзе від 14 березня 1918 р. таким чином ставив завдання його роботи: «Негайна евакуація хліба і металів на схід, організація підривних груп, створення єдиного фронту оборони від Криму до Великої Росії з залученням до справи селян, рішуче і беззастережне перелицювання наших частин, що мають на Україні, на український лад» [29, арк. 1–1 зв.]. Вже наступного дня, 15 березня, обміркувавши питання про становище в Україні, ЦК РКП(б) зобов'язав усі місцеві партійні організації «працювати спільно з утворення єдиного фронту оборони» [20, с. 178]. Створений завбачливо у квітні 1918 р. Повстанський народний секретаріат «Повстанська дев'ятка» (Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою) об'єднав більшовиків, «лівих» з УСДРП, лівих російських та українських есерів у потужну антигетьманську силу¹. В українській глибинці більшовики створювали

підпільні військово-революційні комітети для керівництва загальним антигетьманським рухом. Досить також сказати, що лише від 1 березня по 15 квітня 1918 р. з РСФРР в Україну було відправлено 112 тис. гвинтівок, 378 кулеметів, 150 мінометів і бомбометів, значну кількість боеприпасів [5, с. 225]. Величезне значення мала й фінансова допомога з боку радянської Росії. Так, наприклад, лише на рахунок Харківської контори Державного банку з листопада 1917 р. по квітень 1918 р. з Петрограда було переведено 860 млн. рублів [9, с. 237], а В. Ленін у березні 1918 р. запевняв делегатів VII екстреного з'їзду РКП(б): «Українцям фінансову допомогу ми даємо, допомагаємо, чим можемо» [35].

Російські ліві есери та максималісти, що мали значний вплив як на селі, так і серед русифікованих робітників, також включилися як впливова сила в руйнування Української Держави². У травні 1918 р. російські ліві есери порушили питання про те, що Народний секретаріат має перебраться до України та очолити повстання. Вони також пропонували більшовикам створити міжпартійний Генеральний (Центральний) штаб з підготовки загального повстання в Україні. Коли ж здійснити це не вдалося, ліві есери сформували свій нелегальний революційний уряд України – «Комітет 16-ти» – та організували власні повстанські загони.

Гетьман П. Скоропадський, власне, цілком усвідомлював усю складність

¹ До складу цієї «Повстанської дев'ятки» (Повстанбюро) увійшли: чотири більшовики (А. Бубнов, В. Затонський, Ю. П'ятаков, М. Скрипник), чотири лівих есери (С. Мстиславський, О. Северов-Одоевський, М. Сьомушкін, Є. Терлецький) та один лівий український соціал-демократ (М. Врублевський).

² На початку 1918 р. виконком Рад Єлисаветграда (тепер Кропивницький) на 50% складався з російських лівих есерів, Херсона та Вознесенська – на 48% був російсько-лівоесерівським. В українських губерніях налічувалося близько 300 тис. російських есерів, більшість із яких перебували у Катеринославській, Харківській та Херсонській губерніях.

свого становища. Так, наприклад, у листі до німецького дипломатичного представника в Україні барона А. фон Мумма від 26 травня 1918 р. він писав, що шлях державної розбудови він обрав у тому числі й зі згоди німецької влади. «На цьому шляху, який я вибрав в глибокому переконанні, що він з'являється єдиним твердим фундаментом для спасення рідної мені УКРАЇНИ від анархії і економічної гибелі, мені приходить борювати багато перепон», – зауважував гетьман [63, арк. 203]. «З одного боку крайні соціалістичні елементи, які озлоблені тим, що вони почувають кінець їх п[р]оїзволу і їх беззаконіям, ведуть проти мене усилену агітацію.

З другого боку крайні праві елементи, незадоволені пренімаємими мною мірами демократичного характеру направлених до блага широких мас сільського населен[н]я, також прагнуть всіма силами їх перевернути і посягають на довіру до мене і до мого Правительства.

Ця агітація, – наголошував П. Скоропадський, – зустрічає[,] крім того[,] піддержку з боку тих[,] котрі своїми інтригами хочуть підорвати авторитет заново народжуючюся владу на УКРАЇНІ» [63, арк. 203–203 зв.].

Підтримка ж Німеччини знадобилася новопроголошеному гетьманові Української Держави доволі скоро, і не лише дипломатична, а й військова. Формуючи громадську думку, соціалісти з перших днів встановлення гетьманату розгорнули широку й агресивну пропаганду, яка закликала народ, головню селянство, до збройної боротьби з новою владою. Так, наприклад, есери ще на початку травня зверталися до селян доволі однозначно: «Йдіть за нами одноставно на життя і

смерть, коли вони до цього покличуть Вас. Зараз же не тратьте ні одної хвилини і організуйтеся. Коли буде кинуте гасло “до зброї”, тоді всі, як один чоловік, ідіть за цим гаслом і не спиняйтеся не перед якими жертвами» [38]. Відозва завершувалася гаслами «Хай живе Всесвітня революція!» та «Хай живе Українська Народня Республіка!».

Вже наприкінці травня 1918 р. у районі Єлисаветграда вибухнуло перше велике повстання проти гетьманського режиму. Канізьке повстання на Єлисаветградщині у травні – червні 1918 р. підняв добре озброєний загін із селян ближніх сіл. Понад 700 повстанців протягом тривалого часу вели нерівні бої з австро-угорськими каральними загонами й у підсумку були розбиті, а 117 учасників повстання було повішено й розстріляно [37, с. 413–414]. 1 червня у селах Кринишна та Михайлівка на Катеринославщині на австрійські війська напав загін із 200 осіб; 11 червня вибухнуло повстання в околицях Ново-Миргорода, Ново-Архангельська, Гledenців, а поблизу с. Ракіни німці зіткнулися з озброєним партизанським загonom у 200 вояків. Невдовзі, 14 червня, німецькі війська вже вели оборонні дії, відбиваючи «атаки більшовицького загону в 1000 чол.» у районі Милорадівки [52, арк. 8, 29; 61, арк. 1, 16, 18, 22, 24, 37, 45].

Одним із найзагрозливіших, «через розвиток в ньому анархічного руху», став Звенигородський повіт, і губернільним старостою Київщини І. Чарторижським, як він сам повідомляв до Адміністративно-політичного департаменту МВС, «були вжиті всі заходи к відбудовуванню ладу в цьому повіті», а також «для більшого успіху наздогоняння мети заспокоєння були покликані

німецькі каральні отряди, з прибігом котрих прийняті енергичні міри к придушенню анархії» [47, арк. 6]. Проте таких, здавалося б, доволі жорстких і рішучих заходів виявилось недостатньо. На початку червня 1918 р. запалала Катеринославщина та Уманщина, де повстанські загони налічували до п'яти тисяч осіб, що переважно належали до лівої течії Вільного козацтва.

5–6 червня виступом семи сіл Звенигородського повіту проти двох каральних загонів німців розпочалося одне з найбільш організованих, численних і потужних Таращансько-Звенигородське селянське повстання. Згодом, коли розрізнені повстанські загони об'єдналися і відійшли до Звенигородки, їхня кількість становила близько 15 тис. вояків. Зброї та грошей у повстанців було вдосталь. Так, наприклад, соціаліст Ю. Тютюнник, натоді уповноважений Української Держави з роззброєння загонів Вільного козацтва, іменем уряду роззброїв добровольчі частини й таємно передав у розпорядження селян-повстанців 10 тис. гвинтівок, 2 гармати, панцерник і чимало комплектів військового спорядження [15, с. 94; 16, с. 49]. І це ще не все. Зброю, гроші, спорядження та керівництво і координацію діями повстанці отримували не лише від українських соціалістичних революційних партій, а й від російських більшовиків.

Так, уже 9 червня начальник Осібного відділу Власного Штабу гетьмана повідомив директорів Адміністративно-політичного відділу МВС, що його агентурою були «отримані вповні достовірні свідчення, що радянською владою з Москви на Україну для підняття збройного повстання [спрямовується] група членів ради у кілька десятків людей» [46,

арк. 43]. У числі відряджених, зокрема, були: голова Президії солдатської секції Будзинський, товариш (заступник) голови солдатської секції й комісар з українських справ м. Москви С. Степняк, московський комісар з боротьби з контрреволюцією В. Янушевський. Щодо останнього, то в донесенні додавалося, що він є особою років 20-ти, який закінчив у Києві Реальне училище св. Катерини, а також вказувалося, що батьки його все ще мешкали у столиці України [46, арк. 43–43 зв.]. Тож ставало зрозумілим, що більшовицька Росія вже розпочала таємну збройну боротьбу з Українською Державою.

Невдовзі весь Звенигородський повіт перейшов до рук повсталих, які поширили свої дії ще й на Таращанський повіт. 12 червня ними (1000 бійців при 2 гарматах і 200 кулеметах) було атаковано і на кілька днів захоплено містечко Таращу. Нові банди «червоних сотень» формувалися у Сквирському повіті, зокрема у Володарській, Паволоцькій і Ходорківській волостях, і передислоковувалися у Таращанський повіт [46, арк. 45]. Водночас у Лучинській, Ходорківській і Корнинській волостях провадилася організована агітація селян, було порублено ліси, вчинено пожежі і грабунки. На Ходорківському заводі 16 червня спровоковано страйк, а також підбурювано до хвилювань на північ залізниці до Дідівщини, Кошланів, Ходоркова та Бровків. Застосовувався ними й індивідуальний терор, внаслідок якого, наприклад, на шляху з с. Нова Гребля у Прилуку в Бердичівському повіті було вбито бомбою поцесора Богдашевського.

Київщина потопала у повстанському терорі, нальотах і пограбуваннях. Потерпав Уманський повіт. Озброєні банди

з'явилися у Саліховському лісі Острівської волості Васильківського повіту, де захопили Синявський цукровий завод, розграбували інвентар, а у самому селі Синява повстанці, виставивши кулемети, здійснили «призов» у свої лави населення у віці від 18 до 40 років. Хвиля анархії з Таращанського повіту перекинулася також і в Острівську, Озернську та Рокитянську волості. У Богуславі Канівського повіту повстанська ватага під очільництвом полк. Павловського також провела насильницьку «мобілізацію» населення. На Чигиринщині в районі сіл Масліво і Веселий Кут Златопольської волості безладував озброєний більшовицький загін чисельністю близько сотні вояків, а в Лебедині – прийшла зі Звенигородщини банда повстанців, що також агітувала місцевих волоцюг до озброєних виступів проти інтелігенції та жидів. На Звенигородщині у с. Лисянка на штабі повстанців неприховано було виставлено червоний прапор. 20 червня відбулася нарада командирів повстанців з Таращанського і Канівського повітів щодо штурму Звенигородки. Силою вербували до своїх лав повстанські загони в межах Будаївської і Хотівської волостей у Київському повіті, загальна кількість бійців яких досягла тисячі душ [48, арк. 102–105; 49, арк. 32–35].

У другій половині червня у лавах повстанців воювало вже 25 тис. бійців. На кінець місяця сформований під керівництвом лівих сил («боротьбисти» й більшовики) повстанський штаб мав у своєму розпорядженні 10 тис. озброєних вояків і ще близько 20 тис. ополченців [11, арк. 206–207, 209–210, 218, 222–223]. Зрештою, на початку липня 1918 р. до району дії повстанців було відправлено об'єднані сили німецьких військ та

гетьманських загонів (вартовиків), які після жорстокого бою поблизу с. Стеблева розгромили повстанців. Частина з них все ж прорвалася до Дніпра і далі через міст зуміла вислизнути з Київщини на Полтавщину й потім – до більшовиків, а інша (близько 5 тисяч) – відійшла на північний схід до українсько-російського кордону, де, переправившись на Лівобережжя, знайшла прихисток у так званій нейтральній смузі, яку контролювали більшовицькі військові підрозділи. Повстання вибухали чи не по всій Центральній та Північній Україні й, як вочевидь небезпідставно вважав командуючий німецькими військами в Україні генерал-фельдмаршал Г. Айхгорн, охопили 10–12% українських селян [60, арк. 143].

Перші збройні антигетьманські повстання було придушено, а спроба розгорнути їх у всеукраїнську збройну боротьбу проти гетьманського уряду зазнала невдачі. Поки на Звенигородщині й Таращанщині приборкували повстанців, у Києві 6 червня о 10 год. 10 хв. ранку з боку Звіринця, де містилися склади вибухових предметів та військового знаряддя, пролунав вибух величезної сили. Незабаром від детонації стався цілий ланцюг подальших вибухів на сусідніх складах [10]. Невдовзі вибухи пролунали ще в кількох районах Києва, зокрема на Деміївці та на Подолі, а 31 серпня о 15 год. 20 хв. розпочалися вибухи набоїв на складах зброї неподалік станції Одеса–Застава, які безперервно тривали бл. 10 годин (загинуло 40 осіб, ще 100 поранено). За два тижні, 13 вересня 1918 р., бл. 16.00 потужний вибух сколихнув Керч (загинуло 4 особи, 23 поранено). Тож не дивно, що під ретельним наглядом сил правопорядку Української

Держави (зокрема, департаменту Державної Варти МВС та спецслужб Осібного відділу Власного Штабу П. Скоропадського (що складав слідчо-оперативний кістяк Головної Квартири гетьмана всієї України)) перебували провідні діячі соціалістичних партій [13, арк. 15].

Від середини червня 1918 р. удар у відповідь завдала державна влада. 12 червня Особливий відділ Державної Варти МВС цілком таємно повідомив військовому міністрові про антиурядові настрої серед чинів залізничного полку, що розташовувався у будівлі колишнього 2-го військового Миколаївського училища, які яскраво виявилися у саботажі на місці вибухів в районі столичного Звіринця. Тож директор департаменту Державної Варти П. Аккерман оперативно повідомляв, що зазначених козаків вказаного полку не варто залучати до протидії залізничному страйку «внаслідок зараження названих чинів духом та ідеями більшовизму» [46, арк. 64–64 зв.]. Про підготовку всезагального страйку залізничників Осібний відділ Власного Штабу гетьмана дізнався задалегідь і застосував окремі превентивні заходи. Було встановлено, що осередком страйку стала робітничка спілка, яка знаходилася у Колегії П. Галагана у Києві. Крім того, на вулицях почав спостерігатися «підвищений настрій серед нижчих класів» і водночас у приміщенні спілки безперервно відбувалися якісь засідання. Тож з огляду на це 12 червня німецькою таємною поліцією, за згодою з Осібним відділом Власного Штабу гетьмана, відбулася операція з ліквідації вказаної робітничої спілки: під час чергового її зібрання будинок було оточено й затримано близько 250 її членів. Невдовзі, після фільтрування німецьким комісаром,

було звільнено близько 200 осіб, а решту заарештовано й віддано у справовиробництво німецької таємної поліції [46, арк. 58–58 зв.].

В унісон із цим мало відбутися й збройне робітниче повстання. Осібному відділу Власного Штабу гетьмана стало відомо, що протягом 10–12 червня 1918 р. у Києві планувалося розпочати страйк робітників заводу Фельверта-Дідіна, механічних майстерень Південно-Західної залізниці (база при посаді у Святошино), заводу Грегтора, робітників трамваїв та інших. Розпочавши страйк, повідомляв Осібний відділ гетьманського Штабу до Адміністративно-політичного департаменту МВС, «робітники передбачають виступити зі зброєю в руках для повалення існуючого нині державного ладу і відновлення Радянської влади» [46, арк. 122]. Такий виступ мав розпочатися з підпалу механічних майстерень (бази) при поселенні Святошино й супроводжуватися вбивствами посадових осіб під приводом того, що вони виконали закон від 8 травня 1918 р. й звільнили робітників, які не з'явилися на місце праці. Агентами Осібного відділу було встановлено, що ініціаторами страйку і головними керівниками збройного виступу мали бути Ф. Вільчинський, І. Кудінов, С. Міссісін, Є. Кутін, Л. Курдюков і два його сини. При цьому зауважувалося, що в часи окупації Києва більшовиками Ф. Вільчинський був головою революційного трибуналу, а С. Міссісін та І. Кудінов – його членами. З огляду на вказане вище за наказом очільника Осібного відділу Власного Штабу гетьмана у всіх зазначених осіб було вчинено обшуки, при чому С. Міссісін і Ф. Вільчинський були заарештовані, І. Кудінов, що також підлягав арешту,

зумів заховатися. Було дано також розпорядження про арешт та обшук батька і синів Курдюкових, а Є. Кутіна вирішено ліквідувати [46, арк. 122–122 зв.].

У свою чергу уряд не бажав ризикувати й вичікувати, поки повстанська пожежа від селянства Київської губернії перекинеться ще й на робітництво столиці. По всій Україні прокотилася хвиля арештів різного штибу ватажків Вільного козацтва та лідерів лівих есерів, а на початку липня відбулися арешти провідників партії соціалістів-самостійників. В Одесі в ніч на 28 червня було заарештовано угруповання з 39 осіб (8 російських анархістів та 31 більшовик), а невдовзі з «викривальним матеріалом» під час обшуків виявлено ще двох анархістів та 15 більшовиків [51, арк. 34а]. Німецькі ж військово-польові суди почали навіть вдаватися до розстрілів [12, арк. 19], а фельдмаршал Г. Айхгорн видав для німецьких військ наказ «про вилучення підричних елементів у селах... Ці нездорові, незадоволені і небезпечні елементи при кожному русі повинні знешкоджуватися і видалятися з села в інтересах як країни, так і німецького авторитету. При опорі потрібно вдаватися до військових заходів» [13, арк. 100 зв.; 44, арк. 1]. Зі свого боку українська влада готувалася до нових заворушень і намагалася посилити агентурну роботу. Так, 3 липня департамент Державної Варти МВС видав обіжник до губерніальних старостів і міських отаманів з настановами, що навіть коли неможливо юридично довести факти антидержавної діяльності тих чи інших осіб, їх однаково все ж слід було затримувати і передавати в розпорядження німецьких властей відповідно до згаданого наказу Г. Айхгорна [54, арк. 162].

Тим часом для посилення агентурної роботи начальник Осібного відділу Власного Штабу гетьмана Д. Бусло вже 25 липня 1918 р. подав начальникові гетьманського Штабу Б. Стеллецькому рапорт, у якому, крім іншого, зазначалося, що у столицю проникло багато «агентів Радянського уряду», які мали за мету організацію протигетьманської та протинімецької агітації й підтримували безпосередній контакт з місцевими підпільними більшовицькими осередками та радянською мирною делегацією¹. У рапорті також вказувалося на потенційну небезпечність як діячів українських соціалістичних партій, так і політичних емігрантів – російських монархістів, а також різного роду політичних авантюристів та злочинців.

Тож начальник Осібного відділу пропонував застосувати такі оперативні заходи: перенести мирні переговори з більшовицькою делегацією у невеличке прикордонне містечко або поселити її членів в одному готелі Києва, де встановити за ними цілодобовий нагляд; посилити охорону кордонів Української Держави й встановити спеціальні перепускні пункти на кордоні з Росією; у всіх потягах, що прямують з Росії, здійснювати перевірку документів, а в разі виникнення підозри – багажу і речей; у потягах російсько-українського сполучення

¹ Запропонував радянській Росії розпочати мирні переговори ще 30 березня 1918 р. уряд УНР. Протягом тривалого часу уряди не могли дійти згоди стосовно місця переговорів. Тим часом в Україні відбувся державний переворот і було встановлено гетьманську владу П. Скоропадського. Мирова делегація РСФРР прибула для ведення переговорів з Москви до Києва 22 травня 1918 р. У її складі було майже 40 осіб. Делегацію очолювали Х. Раковський та його заступник Д. Мануїльський. Головою української делегації на переговорах був проф. С. Шелухін, заступником – І. Кістяковський, а від 10 серпня – П. Стебницький.

призначити таємних агентів Державної Варти; посилити кадровий потенціал контррозвідки та органів правопорядку за рахунок залучення до роботи колишніх царських жандармів та поліцейських; запровадити обов'язкову прописку на мешкання протягом 24 годин, за порушення якої притягати до високої грошової відповідальності; адресний стіл передати до відання столичного отамана і встановити нагляд за його урядовцями; підпорядкувати двірників і швейцарів Державній Варті; посилити режимність на телефонних вузлах, що обслуговували правоохоронні органи [62, арк. 2, 4–6 зв.].

Як відомо, перенести переговори з делегацією РСФРР з Києва в інше місце не вдалося. Начальник Власного Штабу гетьмана Б. Стеллецький згадував, що, «поза сумнівом, уся ця Радянська делегація була одна лише комедія, але більшовики нею користувалися заради агітаційних та інформаційних цілей... Були хвилини, коли остаточно приймалися рішення перервати усі зносини з цією делегацією й запропонувати їй виїхати, але у ту рішучу хвилину дипломатичного розриву виступала гладка фігура [дипломатичного представника Німеччини в Україні] Мумма і він наполегливо рекомендував не робити цього ризикованого кроку, який може призвести до відкриття військових дій між Україною та Радянською Росією, до якої Україна не була підготовлена, а німецькі війська на Україні знаходяться зовсім не для того, аби вести війну з Росією через самостійність України. Мумма нагадував, що в Москві знаходиться німецький посол, відповідно Німеччина вважає Радянську Росію в числі своїх друзів, а не ворогів» [65, арк. 133–135].

Водночас уже 30 липня Рада міністрів ухвалила Статут «Про облік населення в містах і міських оселях Української Держави» [42, арк. 1–4]. За місяць, 30 серпня, гетьман затвердив Статут «Про кордонні пункти і їх штати» [41, арк. 1–4], а 18 жовтня 1918 р. міністр внутрішніх справ І. Кістяковський видав таємну інструкцію, в якій наказав службовцям Державної Варти контролювати цілодобове чергування двірників біля воріт [39, арк. 17–18].

Такі превентивні заходи були не безпідставними. Досить лише розуміти, що В. Ленін надав Х. Раковському, голові мирової делегації РСФРР, яка прибула до Києва, 40 млн. руб. для підривної і пропагандистської роботи в Україні. Ще 35 млн. руб. було виділено «Повстанській дев'ятці», що організувала партизансько-терористичні загоони в Україні. Більшовицькі «дипломати» Х. Раковський та Д. Мануїльський завезли до Києва та Одеси через свою т. зв. дипломатичну місію, під виглядом учасників мирових перемовин між Українською Державою та РСФРР, кілька десятків експертів з різних питань, які, користуючись дипломатичною недоторканністю, здійснювали підривну роботу проти гетьманського режиму. «Експерти» ці провадили в Україні не лише антигетьманську пропаганду, але й організували диверсії, страйки, створювали підпільні терористичні групи тощо.

29 липня 1918 р. начальник Осібного відділу подав рапорт начальникові Власного Штабу гетьмана, в якому доповідалося про розкриття підривної діяльності начальника Загального департаменту МВС, члена партії соціалістів-революціонерів (есерів) Тоцького. З метою ефективної протидії особам, які прибували з

російського боку й провадили шпигунську та диверсійну діяльність, а також мали завдання підтримувати антигетьманське підпілля, вести підривну пропаганду та здійснювати терористичні акти, ще в червні 1918 р. було розроблено відповідну інструкцію комісарам українських прикордонних пунктів [62, арк. 1, 2зв.–3]. Однак Тоцький, причетний до розробки цієї інструкції, вніс до неї положення, за яким усі зносини комісарів з Радою міністрів та міністром внутрішніх справ мали здійснюватися через нього. Отже, Тоцький таким чином отримав у своє розпорядження всю оперативну інформацію МВС й таке його втручання, як зазначалося в рапорті, фактично позбавляло директора департаменту Державної Варти можливості «здійснювати догляд за всіма злочинними елементами, що потрапляли на територію України» [62, арк. 1, 2зв.–3].

Тоді ж український політикум зіткнувся з іншою формою протистояння – індивідуальним терором. Так, 29 липня було вчинено замах на міністра шляхів Б. Бутенка [7; 40, арк. 137; 59, арк. 3–4; 68]. Наступної ночі два більшовицьких терористи застрелили у Полтаві І. Стешенка – першого генерального секретаря освіти Центральної Ради й на той час генерального комісара (інспектора) народної освіти Міністерства освіти Української Держави [8].

Разом з тим навесні–влітку 1918 р. російська партія лівих есерів вже підготувала низку терористичних актів, обравши головними своїми мішенями німецького кайзера Вільгельма II, начальника Штабу німецької армії П. фон Гінденбурга, посла Німеччини у РСФРР В. фон Мірбаха¹, командувача німецької групи армій

«Київ» фельдмаршала Г. фон Айхгорна, начальника Штабу німецьких військ в Україні В. фон Гренера та гетьмана всієї України П. Скоропадського. З метою ліквідації трьох останніх із вказаних осіб до Києва з радянської Росії прибули есер-терористи: Г. Смолянський, Б. Донської та І. Каховська. В Україні до них приєдналися українські есери М. Залужна, І. Бондарчук (Собченко) і член першого радянського уряду України есер С. Терлецький.

Два місяці ця об'єднана терористична група готувала свій замах на німецького фельдмаршала Г. Айхгорна. 30 липня Б. Донської одягнув плащ, до кишені якого поклав потужну бомбу. До району атентату його супроводжувала І. Каховська та підстраховував С. Терлецький. У київському районі Липки на Печерську С. Терлецький та І. Каховська залишили Б. Донського наодинці. О 13 год. 50 хв. у поле зору Б. Донського потрапив фельдмаршал Г. фон Айхгорн у супроводі свого ад'ютанта капітана В. фон Дресслера. О 14-й годині терорист миттєво кинув їм під ноги бомбу [3]. Гетьман був приголомшений звісткою про замах на Г. Айхгорна. Згодом він запише у спогадах: «Я відчував, що його смерть тільки ускладнить становище в Україні» [33, с. 244]. Того ж дня помер ад'ютант фельдмаршала В. Дресслер, а о 10-й годині вечора скінчилося життя й самого Г. Айхгорна [28]. П. Скоропадського бойова група російських лівих есерів планувала вбити тоді, коли той виходитиме з церкви після відспівування Г. Айхгорна, проте на той час терористи ще не встигли виготовити нову бомбу, а вже наступного дня члени цієї бойової групи були заарештовані.

В. фон Мірбаха було вбито російськими лівими есерами 6 липня 1918 р.

Після вбивства генерал-фельдмаршала Г. Айхгорна Україною прокотилася нова хвиля арештів. Проте українські та російські соціалісти до цього часу вже встигли створити й налагодити чітку діяльність широкої та плідної мережі радикального підпілля, яка, наче маховик, набирала обертів та потужності. Одним з основних і найважливіших теренів її діяльності в Україні були села.

З початком липня на селі знову з'являються політичні агітатори, що почали готувати ґрунт до нового повстання проти гетьмана. Німецькі та гетьманські спецслужби, тісно взаємодіючи, намагалися вистежувати їх в усіх усюдах держави. Від липня 1918 р. новий виток терористичної та повстанської боротьби проти гетьманського режиму розпочала Конфедерація анархістських організацій України «Набат», а на Катеринославщині невдовзі виступив проти влади анархіст Н. Махно. З іншого флангу російського соціалізму з новою силою виступили більшовики. На липень 1918 р. в Україні було створено розгалужену й глибоко законспіровану мережу підпільних більшовицьких бойових партійних організацій – 50 партійних комітетів (2 – губернських, 15 – міських, 24 – районних і підрайонних, 10 – повітових), а первинних партійних організацій діяло 208 (129 – у промислових містах і районах, 79 – у сільській місцевості) [6, с. 248].

5 липня 1918 р. у Москві на Першому з'їзді КП(б)У (5–12 липня) було затверджено загальний план боротьби проти гетьманату. В резолюції з'їзду констатувалося, що «повстання на Україні розвивається під гаслом відновлення революційного воз'єднання України з Росією» [9, с. 431]. Проект цієї резолюції

було запропоновано Г. П'ятаковим¹. У ньому рішуче зазначалося, що «основним завданням партії пролетаріату в даний момент на Україні є... організація збройного повстання робітничо-селянських мас проти їх гнобителів» [27, с. 97, 148].

Резолюція ж про збройне повстання, проект якої був вироблений А. Бубновим, нотувала цілу низку практичних завдань, визначальними з яких були такі: 1) проведення агітаційної роботи серед трудящих мас з роз'ясненням мети, значення і перспектив збройного повстання; 2) організація мережі військово-революційних комітетів як повстанських органів, підпорядкованих партії, і створення Центрального військово-революційного комітету (ЦВРК) для керівництва підготовкою і проведенням повстання; 3) технічна допомога повстанню через військово-революційні комітети; 4) внесення максимальної організованості й плановірності в повстанський рух, спрямування усіх зусиль на те, аби не допустити розгрому революційних сил по частинах [27, с. 154–155].

Вже незабаром на Чернігівщині та Полтавщині з'явилися більшовицькі повстанські загони. Після низки замахів, терористичних актів та убивств політична верхівка країни змушена була навіть перейнятися питанням щодо життєспроможності й керованості держави та її владно-адміністративної вертикалі у разі несподіваної ізоляції чи смерті (ліквідації) її очільника – П. Скоропадського. Відтак 1 серпня 1918 р. Рада міністрів ухвалила Тимчасовий Закон «Про

¹ Спочатку КП(б)У очолював Георгій П'ятаков (липень–вересень 1918 р.), потім – Серафима Гопнер (вересень–жовтень 1918 р.), Емануїл Квірінг (жовтень 1918 р. – березень 1919 р.), Станіслав Косіор (травень 1919 р. – листопад 1920 р.).

Верховне Управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами держави Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України» [14], а 3 серпня 1918 р. П. Скоропадський склав свій політичний Заповіт [64, арк. 3].

Тим часом у країні ланцюговою реакцією ширилися страйки. Невдоволення діями офіційних властей, антиурядова агітація більшовиків та інших ліворадикальних сил призвели до одного з найпотужніших з них – страйку залізничників. 15 липня 1918 р. припинили роботу Коростенський, Сарненський і Здолбунівський залізничні вузли, а за день страйк підтримали робітники і службовці Одеської та Київської залізничних станцій. Протягом 18–20 липня до них приєдналися Катеринославський, Конотопський та Полтавський залізничні вузли [11, с. 227–229, 230–237, 240, 245, 261, 262, 273–276, 287–294, 317–318, 357–360; 23; 24; 25; 26, с. 464–467; 40, арк. 117; 50, арк. 57; 55, арк. 10–15]. Чисельність страйкарів та географія протестів стрімко зростали, а дії учасників спротиву ставали дедалі масштабнішими. Страйк залізничників охопив понад 200 тис. робітників і службовців [21; 22, с. 211], фінансово він забезпечувався ззовні (з боку РСФРР), у багатьох місцях акції супроводжувалися збройними виступами, руйнуванням залізниць, підривами мостів, водокачок, потягів та залізничних ешелонів.

Страйковий рух фінансово й організаційно підживлювався й контролювався російськими більшовиками та лівими есерами. Так, скажімо, 19 липня 1918 р. ЦК КП(б)У скликав загальні збори залізничників-комуністів, на яких для допомоги Центрострайкому на чолі з харківським залізничником-комуністом

А. Близниченком та страйкомам на місцях було обрано Тимчасове організаційне залізничне бюро (Тимчасову організаційну комісію) при ЦК КП(б)У, яке отримало завдання здійснювати систематичне керівництво залізничним страйком [11, с. 229; 22, с. 271–274]. Через кілька днів бюро встановило тісні контакти з Центрострайкомом, а також домоглося прийняття рішення продовжувати страйк до задоволення всіх вимог. На кожній залізниці було створено організаційні групи комуністів [22, с. 271–274]. Усіх, хто самовільно ставав до роботи, Центральний страйковий комітет оголошував ворогами народу. Для боротьби зі штрейкбрехерами та посилення морального впливу на помірковану частину страйкарів більшовики та ліві есери почали створювати спеціальні групи. Зокрема, значну активність під час страйку виявила терористична група лівих есерів «Трибунал чорної руки». Також однією з форм такої терористичної діяльності стала організація диверсій (руйнування мостів, підривання ешелонів, навмисні пошкодження потягів) та актів саботажу на залізницях, а в схвалюваних страйковими комітетами документах почастишали вимоги встановлення в Україні радянської влади.

У страйкову хвилю, за прикладом залізничників, інтенсивно втягувалися й робітники інших галузей, перш за все – металісти, які протягом липня–серпня 1918 р. здійснили 11 власних професійних страйків [34, с. 58]. Одеський міський комендант, наприклад, повідомляв до відома уряду, що «залізничний страйк триває і загрожує вилитись у збройне повстання. Місто неспокійне після вислання 500 робітників в Очаків для передачі їх польовому суду» [37, с. 347]. У

Києві Державна Варта та німецькі підрозділи оточили район Солом'янки, де мешкали залізничники, й до кінця липня було заарештовано понад 1800 робітників і членів їхніх сімей. Подібні акти покарання було вжито й в інших робітничих передмістях столиці. Усіх, хто мав стосунок до праці на залізниці, затримували і змушували приступити до роботи. Аналогічні акції було здійснено в Одесі та інших містах України. Тих, хто відмовлявся стати до роботи, заарештовували [55, арк. 17–24]. З радянської Росії ж, використовуючи конспіративні партійні та профспілкові канали, страйковим комітетам та підривним групам надавалася налагоджена матеріальна та фінансова допомога [11, с. 410–412], зокрема було нелегально переправлено понад 3 млн. рублів готівкою [4, с. 66–67]. Тож не дивно, що про перебіг страйкового руху регулярно подавався детальний звіт у більшовицькому часописі «Коммунист» [18, с. 13–16; 19, с. 29–30].

Наприкінці липня 1918 р. протистояння, яке жевріло в надрах українського суспільно-політичного вулкану, вибухнуло з новою силою. Тоді під проводом російських більшовиків та українських «боротьбистів» селянське повстання почалося на Чернігівщині та Полтавщині. Розвиваючись паралельно з селянсько-повстанським рухом і відвертаючи на себе німецько-австрійські та урядові військові сили, страйк залізничників водночас як безпосередньо, так і побічно сприяв і розвитку селянських озброєних заворушень, які, звісно ж, мали менш організований характер, проте за інших обставин були б значно швидше локалізовані владою. У серпні на Катеринославщині та у Північній Таврії під очільництвом анархістських отаманів

Махна, Щуся, Куриленка, Зубкова вибухнуло потужне повстання селянських мас. Водночас 1 серпня 1918 р. уповноважений з організації Центрального військового штабу району Чернігівської губернії більшовик М. Кропив'янський видав наказ: «1. Наказую всім військово-революційним організаціям району Чернігівської губернії негайно відновити необмежену Радянську владу на Україні. 2. Всіх, хто здатен володіти зброєю, закликаю негайно стати на захист прав пригнобленого українського народу. Всі повстанці повинні зібратись біля своїх штабів у волостях та повітах» [11, с. 254–255].

5 серпня більшовики України оголосили наказ № 1 «На штурм», яким закликалося до загальноукраїнського повстання¹. Протистояння перетворилося на справжнє бойовище без фронту і правил, без запілля і законів ведення війни. 8 серпня майже одночасно розпочалися запеклі бої під Остром і Козельцем, Конотопом і Путивлем, Борзною і Черніговом. Керував повстанським рухом на Ніжинщині у Чернігівській губернії вже згадуваний підполковник М. Кропив'янський – мешканець с. Володькова Дівиця й син козака². Наступного дня почався штурм головними силами повстанців Ніжина. Бій за місто перетворився у справжню бійню. Лише в боях за цей повітовий центр

¹ Того ж дня на залізничній станції Київ 1-й (пасажирський) об 11 год. 55 хв. в конторі 14 ділянки у вбиральні було підірвано бомбу під час розрахунку з робітниками [56, арк. 1, 2].

² 3 березня 1918 р. М. Кропив'янський був начальником штабу 2-ї радянської армії. У травні 1918 р. направлений в Україну для організації партизанського руху. Став керівником Ніжинського повстання у серпні 1918 р., яке закінчилося невдачею. У вересні 1918 р. був призначений начальником 1-ї Української радянської дивізії.

втраги гетьманців і німців сягнули 2 тис. осіб [36, с. 82–87]. Після відбиття нападу німецька залога розстріляла 12 повстанців, що потрапили у полон. Повстанцями ж було закопано у землю живими 8 можливих селян с. Дроздівка, а с. Мильники (нині – с. Григорівка) до тла спалено через те, що його мешканці не виявили бажання приєднатися до повсталих [67].

Тоді ж спалахнули повстання селян у Полтавському, Хорольському, Кременчуцькому та інших повітах Полтавщини. У повстанський вир знову втягувалася Київщина. Все більші території охоплювали селянські виступи на Харківщині. Перекинулися вони й на Херсонщину, а в другій половині серпня епіцентр боротьби переміщується також на Поділля й Волинь [11, с. 259, 261, 263–266, 268–271, 281–286, 296–299, 302–309, 320–321; 37, с. 426–428, 430–432]. Більше того, на певний час утворилися доволі великі терени, де гетьманський уряд і окупанти були вже не в змозі контролювати становище і де панували повстанці, що встановлювали власні органи влади – ревкоми, ради тощо.

Так, наприклад, за підрахунками, здійсненими на основі аналізу документів департаменту Державної Варти МВС, у серпні 1918 р. 2/3 території Чернігівської губернії були під владою повстанців і партизанів, що перебували під впливом більшовиків [36, с. 101–103]. Такі обширні анклави, контрольовані повстанцями, утворилися й у Звенигородському та Таращанському повітах Київщини. Збройні антиурядові загони на тривалий час захопили досить велику кількість населених пунктів у Васильківському, Уманському, Білоцерківському, Сквирському, Фастівському повітах. Подібні невідконтрольні гетьманській

адміністрації зони існували також і в інших губерніях, в тому числі й у промислових районах. У серпні кількість тих, хто активно зі зброєю в руках протистояв гетьманському режиму, досягала 80 тис. повстанців та понад 150 тис. страйкарів. У липні лише в Таращанському і Звенигородському повітах Київщини повстанськими загонами під командуванням комісара Павловського (загальною чисельністю бл. 16 тис. вояків) було забито десятки родин землевласників і службовців державних органів.

При цьому варто зазначити, що партизанськими загонами, які тероризували українські терени, через конспіративні центри і штаби та місцеві військово-революційні комітети на Чернігівщині, Київщині, Волині, Поділлі, Катеринославщині, Харківщині та в Одесі керував більшовицький Всеросійський центральний військово-революційний комітет (ВЦВРК). Створені під його патронатом сили до липня 1918 р. налічували 30 партизанських загонів Новгород-Сіверщини, які були об'єднані у три великих з'єднання: В. Боженка (штаб у с. Юринівка), М. Салая (с. Бирине) і Т. Черняка (с. Очкине), а також полк червоного козацтва під командуванням В. Примакова, який у січні 1918 р. під час захоплення Києва більшовиками як Віталій Банін (він же В. Примаков) був комісаром з боротьби з контрреволюцією, та партизанський загін військово-революційного комітету Новгород-Сіверського повіту, що базувався у м. Середино-Буді поблизу з головним польовим центром ВЦВРК на ст. Зерново [17, с. 14]. Протягом літа 1918 р. у нейтральній зоні було зосереджено також самокеровані загони-ватаги Михалдики (район Унечі), загін при с. Кулаги, загін при с. Розорені

Хутори, Голубовський і Кам'янський загони, загін Свистунова у районі Глухова, два загони в районі Обояні, кілька загонів у районі Корочі (поблизу сіл Ломове, Заяче і Велике Городище), батальйон Михайловського (біля Корочі), загони в околицях сіл Старо-Іванове, Рождественське, Воронівка (біля Нового Осколу) тощо [2, с. 9]. Майже усі вони невдовзі влилися до складу так званих українських радянських військ.

Водночас у робітничих кварталах Києва, як повідомляв 10 серпня начальник Освідомчого відділу столичного отамана, «серед населення Соломенського району, надто залізничних службовців і робітників, розпочато агітацію проти існуючого уряду і німецьких властей» [45, арк. 208]. Агентура спецслужб повідомляла також, що «з Москви та інших міст Росії прибувають агітатори з тією ж метою» [45, арк. 208]. Збори антиурядових активістів були нечисленними, відбувалися за містом, у навколишніх до столиці лісах, а також у наближених до Солом'янки селах, де переховувалися більшовицькі агітатори та зберігалися антигетьманські прокламації [45, арк. 208 зв.].

Гетьманські шпики встановили також і осіб, що безпосередньо провадили протидержавну агітацію та діяльність у Києві. Серед таких, наприклад, був секретар мирової делегації РСФРР Бельгов, що вів підпільну партійну роботу й перебував у контакті з представником радянської місії Червоного Хреста М. Зубковим. Цей М. Зубков, що мешкав у самій місії, являв собою нелегальний центр більшовизму в столиці й отримував з Росії великі суми коштів і комуністичну літературу. Пропагандистські матеріали і гроші на підривну роботу він

передавав мережі більшовицьких агентів, переважно євреїв за національністю, яких збирав по п'ятницях у санітарному потязі місії Червоного Хреста, на якому невдовзі збирався виїхати назад до Москви. За ним і найближчими його співробітниками було встановлено нагляд. Як і за більшовиком та учасником боїв проти українців М. Невгадовським, що мешкав по вул. Провіантській, буд. 15, кв. 13 у Києві.

Під час стеження у готелі «Марсель» агенти відзначили, що голова більшовицької дипломатичної делегації Х. Раковський зачастив на зібрання до т. зв. «Союзу Молоді». Також було розкрито банду на чолі з С. Марченком, що офіційно орудувала як залізнична варта на станції Київ-Товарна, а також організовану групу, яка постачала зі столиці до Бердичева порох у скринях під виглядом багажу (до Осібного відділу Власного Штабу гетьмана були доставлені для допиту затримані бердичівці: засуджений раніше до 6 років заслання і каторжних робіт за вбивство й амністований міщанин Калужницький, міщанин С. Козицький та громадянин М. Бац) [53, арк. 237–237 зв.]. У Вінниці на початку серпня більшовиками за сприяння водія Ясногородського для свого підпілля захоплено автомобіль «Мерседес», який так і не було розшукано ні місцевою міліцією, ані агентурою відділу охорони ладу Державної Варти [58, арк. 42], а в Одесі більшовики налагодили нелегальне видання газети «Коммунист» й готували зібрання своєї конференції [96, арк. 120].

Гетьманською агентурою також встановлено, що на початку серпня на дніпровську пристань с. Витачева Київського повіту, що між пристанями

Трипілля і Стайки по Дніпру, о третій ранку прибув загін партизанів чисельністю близько 4 тис. вояків під орудою полковника (орієнтовне прізвисько – «Натієв»). Загін являв собою досить організовану силу, озброєну гвинтівками і ручними гранатами, а також чотирма гарматами і п'ятнадцятьма кулеметами. Значна більшість його особового складу була солдатами, менша – селянами, що вступили до загону частково під впливом пропаганди, частково – через насилля і погрози. 2 серпня на пристані с. Витачева вояки-повстанці захопили 3 пароплави, на яких весь загін переправився через Дніпро у Полтавську губернію. По цьому повстанське формування подалося на північ до нейтральної зони. За словами самих солдатів цього партизанського загону, вони прямували на кордон Української Держави, аби там з'єднатися з російськими більшовиками [53, арк. 238].

У відповідь на зростання повстанського руху та нового посилення активності ліворадикальних антидержавних політичних сил у першій половині серпня 1918 р. міністр внутрішніх справ І. Кістяковський у своїй телеграмі до Київського, Чернігівського і Полтавського губерніяльних старост вказував на необхідності зосередити усі сили на боротьбі з повстанським рухом [57, арк. 4]. У доповнення до зазначеної телеграми губерніяльні старости Київщини, Чернігівщини та Полтавщини 13 серпня 1918 р.¹ отримали також ще одне розпорядження від очільника МВС, у якому наказувалося повітовим старостам озброїти найнадійніших хліборобів, спорядити

їх посвідченнями на право збереження зброї та набоїв тощо [57, арк. 4]. Крім того, Радою міністрів було надано очільникові МВС І. Кістяковському «право проводити арешти осіб й надалі без попереднього погодження з начальством останніх у тих випадках, коли діяльність цих осіб буде ним визнано загрозливою для державного спокою», а також міністрові, губерніяльним старостам і міським отаманам було надано право за порушення громадського порядку накладати штрафи до 3 тис. крб. або вчиняти арешти терміном до трьох місяців [40, арк. 190 зв.].

Остаточному ж перелому у серпневому протистоянні з повстанцями на місцях й створенню у провінції альтернативних добровольчих охоронних загонів та збройних підрозділів хліборобів сприяв, поряд з німецькими та австро-угорськими каральними силами, лист начальника Власного Штабу гетьмана, надісланий під грифом «Дуже таємно і негайно» до голови Ради міністрів і військового міністра Української Держави. У цьому листі, що фактично являв собою наказ-інструкцію до практичних дій, начальник гетьманського Штабу Б. Стеллецький повідомляв, що «для придушення анархії на місцях і встановлення ладу» П. Скоропадський наказав негайно приступити до організації на місцях загонів з хліборобів [66, арк. 10–11]. Відтак після ретельних, інтенсивних, термінових і жорстких підготовчих заходів, з накладанням особистої відповідальності як у Києві, так і на місцях, визначених самим гетьманом П. Скоропадським та його Власним Штабом і переданим Б. Стеллецьким у наказному порядку прем'єр-міністрові Ф. Лизогубу й військовому міністрові О. Рогозі,

¹ Того ж дня, 13 серпня, урядом було ухвалено Статут «Про організацію департаменту Державної Варти» [43, арк. 9–10].

ситуацію у протиборстві з повстанчими загонами та антиурядовими силами вдалося переломити.

Державою було вжито додаткових масштабних і рішучих заходів щодо розгрому повстанців, і вже з другої половини серпня 1918 р. урядові сили та їхні німецько-австро-угорські союзники переломлюють перебіг подій на свій бік та переходять у наступ. Повстанські сили було розгромлено, величезну кількість причетних до заворушень – заарештовано й покарано. Утім ця перемога, як відомо, була лише тимчасовою й далася дорогою ціною: на кінець серпня 1918 р. німецькі та австро-угорські війська втратили в Україні убитими близько 22 тис. солдатів та офіцерів (за даними німецького Генерального штабу), а гетьманська Державна Варта – понад 30 тис. вояків і службовців [36, арк. 105]. Проте частині повстанців, особливо з районів Ніжинщини, все ж вкотре вдалося відступити у нейтральну зону, де вони заручилися прихистком РСФРР й поповнили більшовицькі війська, які знову вичікували сприятливої пори для вторгнення й знищення Української Держави.

5 вересня Рада народних комісарів РСФРР на пропозицію голови Всеросійської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією (ВЧК) прийняла Постанову про червоний терор [30, арк. 10]. Невдовзі, 8 вересня 1918 р., ЦК КП(б)У, обговоривши на своєму пленумі питання про бойові дії в Україні, постановив, що партійні організації більшовиків мають взяти найенергійнішу участь у подальшому розвитку партизанської війни проти гетьмана та його уряду [1, с. 215]. З цією метою 15 вересня ЦК РКП(б) скликав у Москві нараду представників підпільних комуністичних організацій

України, Білорусії, Литви, Латвії, Естонії, Польщі та Фінляндії. На нараді для керівництва підпільною роботою було обрано Центральне бюро комуністичних організацій окупованих районів, а основним військово-політичним завданням комуністів стало повалення гетьманського режиму, знищення державної самостійності України й розпалювання світової революції. Тож як з огляду державно-політичного, так і з класово-ідеологічного буржуазній та самостійній Українській Державі, та ще й у формі гетьманату, місця на світовій арені та по сусідству з РСФРР в теорії та практиці її комуністичних провідників не було.

Один із більшовицьких вождів Г. Зінов'єв досить чітко висловив його основну мету і напрямок у своїй промові, в якій, зокрема, наголошував: «Потрібно уподібнитися військовому табору, з котрого можуть бути кинуті загоны у село. Якщо ми не збільшимо нашу армію, нас виріже наша буржуазія. Адже у них іншого шляху немає. Нам з ними не жити на одній планеті. Нам потрібен власний соціалістичний мілітаризм задля подолання своїх ворогів. Ми повинні заволокти за собою 90 мільн. зі ста, що населяють Радянську Росію. З рештою зась говорити – їх слід знищувати. Велика відповідальність лежить на нас перед світовим пролетаріатом, який бачить, що тільки в Росії влада перейшла до робітничого класу» [31]. 22 вересня Всеукраїнський центральний ВРК видав наказ про формування повстанських дивізій (1-шу очолив Кропив'янський, 2-гу – Ауссем). У цей час урядові і союзницькі загоны вже зуміли придушити потужні збройні повстання практично по всій Україні, завершуючи ізоляцію і знищення локальних осередків безладів.

У вересень Українська Держава вступала у відносному спокої, але з бентежними очікуваннями. Осінь 1918 р. мала стати (і стала) визначальною і доленною щодо існування як гетьманату, так і Української державності загалом. В умовах хиткої внутрішньополітичної сталості, що прийшла з кінцем літа, П. Скоропадський планував восени здійснити низку кардинальних державних реформ, створити потужні збройні сили й, зрештою, зміцнити не лише гетьманський режим, але й устійнити внутрішнє становище в країні та забезпечити ширше міжнародне визнання держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонов-Овсенко В. А. Записки о гражданской войне. Т. 3. Москва; Ленинград: Госвоениздат, 1932. 350 с.
2. Ауссем В. К истории повстанчества на Украине (О двух партизанских дивизиях). *Летопись революции*. 1926. № 5. С. 7–13.
3. *Беднота*. 1918. 31 июля.
4. *Більшовик України*. 1935. № 7.
5. В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні. Київ: Політвидав України, 1967. 442 с.
6. Великой партии отряд. Из истории большевистских организаций Украины. Киев: Политиздат Украины, 1983. 309 с.
7. *Відродження*. 1918. 1 серпня.
8. *Відродження*. 1918. 10 серпня.
9. Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника. Т. 7. Москва, 1976. XII, 700 с.
10. Гай-Нижник П. Трагедія у Києві, що сколихнула громадськість всієї України. *Профспілки України*. 1998. № 3. С. 67–69.
11. Гражданская война на Украине. 1918 – 1920: сборник документов и материалов. Т. 1. Кн. 1. Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории. Киев, 1967. 874 с.
12. ДА СБУ. Спр. 444/7971. Спр. 3/89/231.
13. ДАСО. Ф. р. 5962. Оп. 1. Спр. 1.
14. *Державний вістник*. 1918. 4 серпня.
15. Доценко О. І. Історія Звенигородського коша Вільного козацтва. *Історичний календар-альманах «Червоної калини» на 1933 рік*. Львів, 1932. С. 85–103.
16. Жук А. Вільне козацтво. *Український скиталець*. 1923. Ч. 19–20. 15 жовтня. С. 49–56.
17. История 130-го Богунского полка 44-й Киевской стрелковой дивизии. Житомир, 1928. 64 с.
18. *Коммунист*. 1918. № 6. 21 августа.
19. *Коммунист*. 1918. № 7–8. 15 октября.
20. Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР: сборник документов и материалов. Киев: Политиздат Украины, 1972. 680 с.
21. *Красная Армия*. 1918. № 25. 2 июля.
22. Ленин В. И. Речь при закрытии съезда, 23 марта: VIII съезд РКП(б), 18–23 марта 1919 г. Ленин В. И. *Полное собрание сочинений*. Т. 38. Москва, 1963. С. 211–274.
23. *Летопись революции*. 1925. № 2.
24. *Летопись революции*. 1927. № 3.
25. *Нова Рада*. 1918. 21 (8) липня.
26. Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документы и материалы. Киев: Партиздат ЦК КП(б)У, 1937. С. 662 с.
27. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5–12 июля 1918 года. Протоколы. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1988. 258 с.
28. *Последние новости*. 1918. 31 августа.
29. РГАСПИ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 5486.
30. РГАСПИ. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 192.
31. Речь тов. Зиновьева. *Северная Коммуна*. 1918. № 109. 19 сентября.
32. Свердлов Я. М. Избранные произведения. Т. 3. Москва: Госполитиздат, 1960. XI, 274 с.
33. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ; Філадельфія, 1995. 493 с.
34. Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной

интервенции на Украине (1918–1920). Москва: Наука, 1966. 454 с.

35. Съезд волостныхъ Исполкомовъ. Телеграмма товарищу Ленину. *Коммунист*. 1919. 1 июня.

36. Тичина В. Є. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні в 1918 році. Харків, 1969. 284 с.

37. Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. Т. 1. Москва: Наука, 1981. 422 с.

38. Хай живе Всесвітня революція! *Звенигородська думка*. 1918. 5 травня.

39. ЦДАВО України. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 246.

40. ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 6.

41. ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 181.

42. ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 294.

43. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 36.

44. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 58.

45. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 60.

46. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 70.

47. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 72.

48. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 95.

49. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 97.

50. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 100.

51. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 102.

52. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 103.

53. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 110.

54. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 114.

55. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 137.

56. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 725.

57. ЦДАВО України. Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 407.

58. ЦДАВО України. Ф. 2200. Оп. 1. Спр. 161.

59. ЦДАВО України. Ф. 2207. Оп. 1. Спр. 713.

60. ЦДАВО України. Ф. 2311. Оп. 1. Спр. 120.

61. ЦДАВО України. Ф. 2311. Оп. 1. Спр. 131.

62. ЦДАВО України. Ф. 2469. Оп. 1. Спр. 7.

63. ЦДАВО України. Ф. 2601. Оп. 1. Спр. 112.

64. ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 3. Спр. 10.

65. ЦДАВО України. Ф. 4547. Оп. 1. Спр. 2.

66. ЦДАГО України. Ф. 1074. Оп. 1. Спр. 14.

67. *Черниговская земская газета*. 1918. 24 августа.

68. *Prager Tagblatt*. 1918. 7. August.

REFERENCES

1. ANTONOV-OVSEYENKO, V. (1932). *Civil War Notes*. Vol. 3. Moscow; Leningrad: Gosvoenyuzdat, 350 p. [in Rus.]

2. AUSSEM, V. (1926). On the History of Insurrection in Ukraine (On Two Partisan Divisions). *Letopis revolyutsii* (Revolution Chronicle), (5), pp. 7–13. [in Rus.]

3. *Bednota*. (July 31, 1918). [in Rus.]

4. *Bilshovyk Ukrainy*. (1935). (7). [in Ukr.]

5. *V. I. Lenin and the Victory of the October Revolution in Ukraine*. (1967). Kyiv: Polityvydav Ukrainy, 442 p. [in Ukr.]

6. *Great Party Squad. From the History of the Bolshevik Organizations in Ukraine*. (1983). Kyiv: Politizdat Ukrainy, 309 p. [in Rus.]

7. *Vidrodzhennia*. (August 1, 1918). [in Ukr.]

8. *Vidrodzhennia*. (August 10, 1918). [in Ukr.]

9. *Vladimir Ilich Lenin: Biographical Chronicle*. (1976). Vol. 7. Moscow, XII, 700 p. [in Rus.]

10. HAI-NYZHNYK, P. (1998). A Tragedy in Kyiv that Has Shocked the Public throughout Ukraine. *Profspilky Ukrainy* (Ukrainian Trade-Unions), (3), pp. 67–69. [in Ukr.]
11. *The Liberation War of the Ukrainian People against the German-Austrian Invaders. The Debellation of the Bourgeois-Nationalist Directory*, Vol. 1, Book 1. of *Civil War in Ukraine. 1918–1920: Collected Documents and Materials*. (1967). Kyiv, 874 p. [in Rus.]
12. *State Archives of the SSU*. [in Ukr.]
13. *State Archives of Sumy Region*. [in Ukr.]
14. *Derzhavnyi vistnyk*. (August 4, 1918). [in Ukr.]
15. DOTSENKO, O. (1932). History of Zvenyhorodka Free Cossack Camp. *Istorychnyi kalendar-almanakh “Chervonoi kalyny” na 1933 rik (Historical Calendar Almanac of “Chervona Kalyna” for 1933)*. Lviv, pp. 85–103. [in Ukr.]
16. ZHUK, A. (October 15, 1923). Free Cossacks. *Ukrainskyi skytalets*, Vol. 19–20, pp. 49–56. [in Ukr.]
17. *History of the 130th Bohun Regiment of the 44th Kiev Rifle Division*. (1928). Zhytomyr, 64 p. [in Rus.]
18. *Kommunist*. (August 21, 1918). (6). [in Rus.]
19. *Kommunist*. (October 15, 1918). (7–8). [in Rus.]
20. *The Communist Party: The Inspirer and Organizer of the Unification Movement of the Ukrainian People for the Formation of the USSR: Collected Documents and Materials*. (1972). Kyiv: Politizdat Ukrainy, 680 p. [in Rus.]
21. *Krasnaya Armiya*. (July 2, 1918). (25). [in Rus.]
22. LENIN, V. (1919). Speech at the Closing of the Congress on March 23: 8th Congress of the RCP(B), March 18–23, 1919. In: V. LENIN. (1963). *Complete Works*. Vol. 38. Moscow, pp. 211–274. [in Rus.]
23. *Letopis revoliutsii*. (1925). (2). [in Rus.]
24. *Letopis revoliutsii*. (1927). (3). [in Rus.]
25. *Nova Rada*. (July 21 (8), 1918). [in Ukr.]
26. *The Liberation War of the Ukrainian People against the German Invaders. Documents and Materials*. (1937). Kyiv: Partizdat TsK KP(b)U, 662 p. [in Rus.]
27. *The First Congress of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine. July 5–12, 1918. Protocols*. (1988). Kyiv: Izdatelstvo politicheskoy literatury Ukrainy, 258 p. [in Rus.]
28. *Posledniye novosti*. (August 31, 1918). [in Rus.]
- 29.–30. *Russian State Archive of Social and Political History*. [in Rus.]
31. Speech of Comrade Zinovyev. (September 19, 1918). *Severnaya Kommuna*, (109). [in Rus.]
32. *Russkoye slovo*. (August 31, 1918).
33. SKOROPADSKYI, P. (1995). *Memoirs. End 1917 – December 1918*. Kyiv; Philadelphia, 493 p. [in Ukr.]
34. SUPRUNENKO, N. (1966). *Essays on the History of the Civil War and Foreign Military Intervention in Ukraine (1918–1920)*. Moscow, 454 p. [in Rus.]
35. A Congress of the Volost Executive Committees. A Telegram to Comrade Lenin. (June 1, 1919). *Kommunist*. [in Rus.]
36. TYCHYNA, V. (1969). *The Struggle against the German Occupants and Internal Counterrevolution in Ukraine in 1918*. Kharkiv, 284 p. [in Ukr.]
37. *The Ukrainian SSR during the Civil War. 1917–1920*. (1981). Vol. 1. Moscow: Nauka, 422 p. [in Ukr.]
38. Long Live the World Revolution! (May 5, 1918). *Zvenyhorodska dumka*. [in Ukr.]
- 39.–66. *Central State Archives of Supreme Authorities and Government of Ukraine*. [in Ukr.]
67. *Chernigovskaya zemskaya gazeta*. (August 24, 1918). [in Rus.]
68. *Prager Tagblatt*. (August 7, 1918). [in Ger.]